

İSLÂMÎ YAZMA KÜLTÜRÜNÜN MADDÎ, KURUMSAL VE SOSYAL BOYUTLARI: İSLÂM DÜNYASINDA KİTAP, KÜTÜPHÂNE VE VERRÂKLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hilal AĞDAŞ

Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

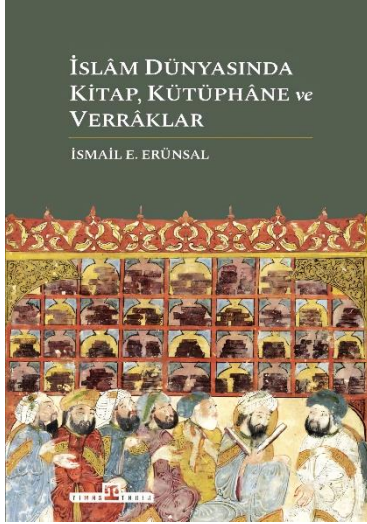
Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü

hilalagdas@marun.edu.tr

Yüksek Lisans Öğrencisi

<https://orcid.org/0009-0004-5823-4384>

ÖZ

Bu çalışma, İsmail E. Erünsal'ın İslâm Dünyasında Kitap, Kütüphâne ve Verrâklar adlı eserini merkeze alarak İslâmî yazma kültürünün maddî, kurumsal ve sosyal boyutlarını bütüncül bir çerçevede değerlendiren bir inceleme yazısıdır. Erünsal'ın geniş bir yazma koleksiyonuna dayanarak ortaya koyduğu analizler kitabın yalnızca fiziksel bir nesne değil, aynı zamanda sözlü ve yazılı aktarım geleneklerinin, kurumsal bilgi yapılarının ve toplumsal üretim ağlarının kesişiminde şekillenen dinamik bir kültür ürünü olduğunu göstermektedir. Çalışmada kitabın maddî oluşumuna ilişkin malzeme, istinsah ve kayıt pratikleri, metinsel gelenekleri belirleyen kodikolojik unsurlar, İslâm kütüphânelerinin kurumsal çeşitliliği ve işleyiş mekanizmaları, verrâklar, müstensihler ve talebeler gibi aktörlerin oluşturduğu üretim-dolaşım ağı detaylı biçimde incelenmektedir. Böylece, bu çalışma kapsamında, İslâm dünyasında kitap ve kütüphâne kültürünün hem tarihsel sürekliliği hem de toplumsal işlevleri Erünsal'ın kitabından yola çıkarak ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâmî Yazma Kültürü, Kütüphâne Tarihi, İslâm Kitap Tarihi, Verrâklar

THE MATERIAL, INSTITUTIONAL, AND SOCIAL DIMENSIONS OF ISLAMIC MANUSCRIPT CULTURE: A REVIEW OF BOOKS, LIBRARIES, AND WARRÂQS IN THE ISLAMIC WORLD

ABSTRACT

This study is a review article that examines the material, institutional, and social dimensions of Islamic manuscript culture within a holistic framework, focusing on İsmail E. Erünsal's İslâm Dünyasında Kitap, Kütüphâne ve Verrâklar. Drawing on a wide corpus of manuscripts personally inspected by the author, Erünsal demonstrates that the book in the medieval Islamic world was not merely a physical object but a dynamic cultural product situated at the intersection of oral and written transmission practices, institutional knowledge structures, and networks of social production. The review evaluates his analysis of the material formation of books, including writing materials, copying practices, and documentary notes, the codicological features that shaped textual traditions, the institutional diversity and operational mechanisms of Islamic libraries and the production-circulation networks created by actors such as warrâqs, copyists, and students. In doing so, this study elucidates both the historical continuity and the social functions of book and library culture in the medieval Islamic world, drawing on Erünsal's work.

Anahtar Kelimeler: Islamic Manuscript Tradition, History of Islamic Libraries, History of the Book in the Islamic World, Warrâqs

GİRİŞ

İsmail Erünsal'ın İslâm Dünyasında Kitap, Kütüphâne ve Verrâklar adlı eseri, İslâm kültür tarihinin en önemli fakat aynı ölçüde ihmal edilmiş alanlarından biri olan kitap tarihine dair uzun zamandır hissedilen boşluğu doldurma iddiasıyla kaleme alınmış kapsamlı bir çalışmadır. İlk baskısını Ocak 2018'de Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne adıyla gerçekleştiren kitabın 3. baskısı hacim olarak genişlediği gibi yazarın takdiriyle isim değişikliğine de uğramıştır. Önsözde vurgulandığı üzere, dünya üzerindeki en zengin yazma koleksiyonlarından birine sahip olan Türkiye'de, kitabın fiziksel oluşumu, yazma geleneği, nakil pratikleri ve kütüphâne kurumları üzerine sistematik incelemelerin sınırlı kalması, bu eseri hem kurucu hem de tamamlayıcı bir başvuru kaynağı hâline getirmektedir. Batı'da yüzyıllardır sürdürülen kodikoloji, paleografi, kitap kültürü ve kütüphâne tarihi araştırmalarına rağmen, bu literatürün Türkiye'de yeterince tanınmaması Erünsal'ı, klasik İslâm kaynaklarını ve modern akademik birikimi bir araya getirerek yeni bir sentez üretmeye yöneltmiştir.

Kitap, İslâm dünyasında kitabın ortaya çıkışı ve dönüşümünü anlatmanın ötesinde, yazma bir eserle karşılaştığımızda onun fiziksel ve metinsel unsurlarının ne ifade ettiğini açıklayan bir rehber niteliği taşır. Yazma kültürünün tarihsel gelişimi işlenirken bir yandan elimizde tuttuğumuz her yazmanın ardında bin yıllık bir gelenek, bir üretim ağı ve bir kültürel hafıza taşıdığı okuyucuya hatırlatılır.

Rivayet, tedvin, semâ' ve kırâ'at gibi erken dönem nakil pratiklerinden; kâğıdın İslâm dünyasına girişine, kitabın şekil özelliklerine, cilt ve tezhip sanatlarına kadar genişleyen bir yelpazede, yazma eserlerin maddi ve içeriksel unsurları hem tarihsel hem de teknik bir çerçevede ele alınmaktadır. Bunun yanında eser, İslâm medeniyetinde kütüphânelerin kurumsal gelişimini; Emevilerden Osmanlılara uzanan çizgide teşkilat yapıları, koleksiyon politikaları ve yararlanma pratikleri üzerinden ayrıntılı biçimde izlemektedir. Son bölümde ise talebelerden verrâklara kadar kitabın çevresinde gelişen ekonomik, sosyal ve entelektüel aktörlerin oluşturduğu geniş üretim-tedarik ekosistemi gözler önüne serilmekte; böylece İslâm dünyasında kitabın yalnızca bir bilgi nesnesi değil, aynı zamanda bir kültür endüstrisi olduğu ortaya konulmaktadır.

Erünsal'ın titiz kaynak kullanımı, bin civarında yazmayı bizzat incelemesi ve hem modern hem klasik literatüre yaptığı yoğun referanslar, kitabı yalnızca tarihsel bir inceleme olmaktan çıkarıp, yazma eserler üzerinde çalışan araştırmacılar için bir metodoloji rehberi hâline getirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, İslâm kitap kültürünün temel dinamiklerini anlamak isteyen okurlar kadar yazma eserlerle doğrudan çalışan akademisyenler, kütüphânciler ve arşivciler için de önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu yönleriyle eser; kitabın maddi oluşumunu, metinsel geleneklerini, kurumsal mekânlarını ve üretici ve kullanıcılarını içeren dört ana eksenle incelenecektir.

KİTABIN MADDİ OLUŞUMU

İsmail E. Erünsal'ın İslâm Dünyasında Kitap, Kütüphâne ve Verrâklar adlı eserinin ilk büyük bölümü kitabın maddi oluşumuna ayrılmıştır ve hem kapsamı hem de işleniş biçimi bakımından çalışmanın en güçlü kısımlarındandır. Yazar, İslâm öncesi sözlü kültür mirasını, Kur'ân'ın mushaflaşmasıyla başlayan yazılı geleneği, rivayet ve semâ' pratiklerini, icâzet sistemlerini ve kâğıdın İslâm dünyasına girişiyle ortaya çıkan dönüşümü bütüncül bir çerçevede ele alır. Bölümün genel yaklaşımı, bir yazma eserin yalnızca fiziksel bir nesne değil, aynı zamanda tarihsel, epistemik ve kurumsal bir birikimin taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Erünsal, kitabın maddi oluşumunu anlatırken metnin otoritesini, aktarım zincirini ve dolaşım tarihini belirleyen unsurları katmanlı şekilde incelemektedir.

Bölüm İslâm öncesi dönemde kullanılan yazı malzemeleriyle başlar. Papirüs, deri ve kemik gibi malzemelerin fonksiyonları ile sözlü kültürün hâkimiyeti, İslâm sonrası kitap kültürünü anlamak için bir arka plan oluşturur. Sözlü aktarım geleneği İslâm ile ortadan kalkmaz, mushaflaştırma süreciyle

iç içe geçerek yeni bir epistemik form kazanır. Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm'in mushaf haline getirilmesi, yalnızca dinî bir süreç olarak değil, yazılı kültürün kurucu eylemlerinden biri olarak konumlandırılır. Yazının standardizasyonu, malzeme tercihi, istinsah pratikleri ve siyasal otoritenin düzenleyici rolü, kitabın maddi tarihinin dönüm noktalarındandır.

Bu bağlamdan sonra Erünsal, sözlü kitabın ortaya çıkışını ve rivayet kültürünün yapısını ele alır. Sözlü aktarımın iki ana yöntemi olan semâ' ve kırâ'at/arz, yazılı metnin doğruluğunu temin eden mekanizmalar olarak değerlendirilir. Bu kısmın en dikkat çekici yönü, yazarın sözlü ve yazılı kültürün birbirine karşıt değil, birbirini tamamlayan yapılar oluşturduğunu okuyucuya verdiği örneklerle göstermek istemesidir. Semâ'/kırâ'at kayıtlarının yazma eserlerde fiziksel bir iz olarak karşımıza çıkması, bölümün "maddi oluşum" odağıyla doğrudan örtüşür. Bir nüshanın kenarında, zahriyesinde veya sonunda bulunan bu kayıtlar yalnızca metnin okunduğunu belgelemekle kalmaz; aynı zamanda bir metnin güvenilirlik derecesinin tespitinde kritik bir işaretleyiciye dönüşür. Erünsal'ın değindiği diğer başlıklar arasında imlâ, icâzet gibi metnin yazılı ve sözlü aktarım yolları ve bunlara ilişkin tutulan kayıtlar yer alır. Münâvele, vicâde, mükâtebe ve vasiyye gibi aktarım biçimleri de metnin sosyal dolaşımını gösteren unsurlar olarak bu maddi tarihin parçasıdır. Bu alt başlıkların tamamı yazma eserlerde karşılaşılan muhtelif kayıtların neden önemli olduğunu açıklayan güçlü bir bağlam sunmaktadır.

KİTABIN METİNSEL GELENEKLERİ

Kitabın tarihsel oluşum sürecini ele alan incelemelerin devamında İslâm yazmalarının kodikolojik anatomisini anlamaya yönelten bu bölüm, bizi sözün hapsedildiği fiziksel dünyaya çeker. Fiziksel yapının kültürel kodlarını deşifre etmek ve anlamak üzere yola çıkılan bu bölümde kitap yalnızca bir metin olarak değil, aynı zamanda maddi bir varlık olarak da ele alınmıştır.

İlmü'l-Mahtûtât, Kodikoloji (Codicology) veya Yazma Eser İncelemeleri (Manuscript Studies) adlarıyla anılan bu alan, yerli ve yabancı birçok müstakil çalışmaya konu olmuş; özellikle tarihçiler ve oryantalistler tarafından sistematik biçimde geliştirilmiştir. Hellmut Ritter, Ahmet Ateş ve Nihad Çetin gibi uzmanların tedrisatından geçen Erünsal da bu birikimden beslenmiş ve araştırmacıya en müfid biçimde rehberlik edebilmek adına "kitap" kavramının neyi ifade ettiğini, hangi unsurları himaye ettiğini ve ne tür mesajlar taşıdığını icmâl sureti içinde ele almıştır. 20. yüzyıldan itibaren bağımsız bir bilim dalı kimliği kazanan bu yaklaşım, el yazmalarını yalnızca linguistik (dilbilimsel) açıdan çözümlenmekle kalmaz; aynı zamanda eserin fiziksel yapısını (kâğıdını, ciltlemesini, mürekkebini, hatta sayfa düzenini) inceleyerek dönemine ait kültürel ve teknolojik izleri ortaya koymayı hedefler.

Erünsal, İslâmiyet öncesi dönemde oluşturulan yazılı materyallerden hangilerinin kodeks olarak adlandırıldığını uluslararası kaynaklar aracılığıyla incelemiş, İslâm dünyasının yegâne kitabı olan Mushaf'ın teşekkülüyle birlikte kodeksin bu coğrafyada kazandığı mahiyeti ve taşıdığı anlamı örneklerle açıklamıştır. Bu bağlamda Erünsal, kodeks formunun İslâm coğrafyasında litürjik bir zorunluluktan kültürel bir standarda nasıl dönüştüğünü gösterir. Yapısal olarak şekli ve sınırları belirlenen kitabın forma, cilt, tezhip, kâğıt, mürekkep, yazı gibi fiziksel oluşumuna muhtevî bileşenlerin tarihsel süreçteki değişim ve sürekliliğini de ortaya koymuştur.

Son olarak, bir yazma eseri elinize aldığımızda çözülmeyi bekleyen kültürel katmanlardan biri de üzerine düşülen kayıtlardır. Kitabın aidiyetine, tashihine, mülkiyetine ve güvenilirliğine dair bilgi veren bu kayıtlar, yazma kültürünün hem bireysel hem kurumsal hafızasını temsil eder. Erünsal, bu kayıtların tarihsel süreçte geçirdiği değişimi incelemiş; nazar-ı dikkatine mazhar olan farklı kayıt örneklerini bir araya getirerek, bu kayıtlardan aidiyete dair çıkarılabilecek anlamları tenkitli metin

neşri yöntemleriyle ilişkilendirerek açıklamıştır; kitabın yalnızca içeriğiyle değil, taşıdığı izlerle de bir kültür nesnesi olduğunu göstermiştir.

KİTABIN KURUMSAL MEKANLARI

İslâm dünyasında kütüphânelerin tarihsel gelişimini bu husustaki bilgi eksikliğinden dolayı tümevarım yöntemiyle Asr-ı Saadet dönemine dayandıran yazar, ilerleyen dönemlerde de bu yapının mushaf kopyaları ve hadis kitapları etrafında şekillenmiş olacağını belirtir. Erünsal'ın bu yaklaşımı, mevcut kaynakların sınırlılığına rağmen erken İslâm toplumunda bilginin toplanması, korunması ve dolaşımına dair kurumsal zihniyetin izlerini takip etmeyi amaçlar. Böylece kütüphâne tarihine ilişkin kopuk görünen dönemler arasında düşünsel bir süreklilik kurar.

Ardından tarihsel akışı koruyarak yaptığı coğrafi incelemeyi, taradığı kaynaklardan hareketle kütüphâne ve benzeri oluşumların varlıklarına delil sunma yöntemiyle sunan yazar, araştırmacılara mukayeseli inceleme imkânı tanımakta; farklı siyasi şartların kütüphâne gelişimini çeşitli coğrafyalarda nasıl şekillendirdiğini analiz edebilmelerine olanak sağlamaktadır. Emevîlerden Abbasîlere, Endülüs'ten Kuzey Afrika ve Mısır'daki Fâtîmî ve Memlûk merkezlerine, İran-Anadolu havzasındaki Büveyhî, Gazneli, Selçuklu ve İlhanlı yapılanmalarına kadar geniş bir coğrafi yelpaze ele alınarak, İslâm medeniyetinde kütüphânelerin yalnızca ilim merkezleri değil, aynı zamanda siyasi, sosyoekonomik ve kültürel göstergeler olduğu ortaya konur.

Bu coğrafi ve kronolojik çeşitlilik, Erünsal'ın bölüm boyunca ısrarla vurguladığı önemli bir noktaya işaret eder: İslâm dünyasında kütüphâne kavramı tek bir kurumsal modelden ibaret değildir; aksine siyasî otorite, ilmî gelenek, ekonomik imkân ve vakıf sistemi gibi unsurlara bağlı olarak farklı bölgelerde farklı kütüphâne tipleri ortaya çıkmıştır. Yazar bu farklılaşmayı yalnızca tarihsel örneklerle göstermemekte, aynı zamanda kütüphâne kurumunun mahiyetini anlamaya dönük bir kurumsal tipoloji geliştirmektedir.

Kütüphânelerin yalnızca varlıklarına değil, işleyişlerine dair de değerlendirmeler yapan Erünsal, günümüze ulaşan sınırlı verilerden hareketle kütüphâne personeli, koleksiyonların oluşumu ve zenginleştirilmesi, ödünç verme pratikleri, kataloglama yöntemleri, mimari düzen ve yararlandırma politikaları gibi kavramların İslâm medeniyeti içerisindeki karşılıklarını sorgular. Bu sorgulama dönemin bilgi üretim ve dolaşım pratiklerinin kurumsal temellerini ortaya koymak amacıyla yapılır. Müzehhiblerden hâfız-ı kütüplere, mücellitlerden nâzırlara kadar kütüphâne personelinin görev tanımlarına dair verilen örnekler, İslâm kütüphânelerinin yalnızca kitap depolayan yapılar olmadığını; bir üretim, koruma ve sınıflandırma ekosistemi barındırdığını gösterir. Benzer şekilde koleksiyonların hangi yollarla oluşturulduğu (vakfiyeler, satın almalar, müsadere yoluyla toplanan eserler, hükümdar himayesinde kurulan saray koleksiyonları), kütüphâne binalarının iç düzeni ve kullanım biçimleri, kataloglama uygulamalarının gelişimi gibi hususların sorgulanması, günümüze ulaşan kısıtlı bilgiye rağmen dönemin bilgi organizasyonunun kurumsal çerçevesini ve sınırlılıklarını anlamaya yardımcı olmaktadır.

KİTABIN ÜRETİCİLERİ VE KULLANICILARI

Erünsal'ın eserinin son bölümü, İslâm dünyasında kitabın yalnızca maddi bir nesne veya kurumsal bir obje olmaktan çıkıp çevresinde geniş ve çok katmanlı bir insan topluluğu oluşturduğu gerçeğini merkeze alır. Bu bölüm kitabın üretimi, çoğaltılması, dolaşımı ve tüketimi etrafında şekillenen toplumsal-ekonomik yapıyı görünür kılarak, eserin önceki kısımlarında ele alınan teknik ve kurumsal unsurları tamamlayıcı nitelikte bir çerçeveye sunar.

Yazarın burada takip ettiği yaklaşım, kitap kültürünü statik bir süreç olarak değil, aktörler, mekânlar ve ilişkiler ağı içinde dinamik bir sistem olarak değerlendirmektir. Bu bağlamda talebeler, verrâklar,

müstensihler ve müstemlilerin İslâm dünyasında kitabın hem üreticileri hem de kullanıcıları olarak tarihsel süreçteki rolleri ele alınır. Her birinin bu ekosistemde üstlendiği roller dönemin kaynaklarından nakillerle birlikte titizlikle ortaya koyulur.

Bölüm, verrâklar, verrâk dükkânları ve bu dükkânlarda yer alan kitap çeşitliliğinin ele alınmasıyla başlamaktadır. Kitap üretiminin en belirgin ve profesyonel sınıfını oluşturan verrâklar, Erünsal tarafından yalnızca kitap çoğaltan kişiler olarak değil; istinsah, tashih ve kitap ticareti süreçlerinde etkin rol oynayan, yazma kültürünün merkezî aktörleri ve kültürel araçlar olarak tanımlanmaktadır.

Bölümde verrâkların kitap telifi ve istinsahına katkıları müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır. Erünsal'ın sunduğu örnekler verrâkların, müelliflerin ve ulemânın derslerine katılarak metinleri semâ' yoluyla kaydettiklerini, imlâ meclislerinde tutulan notları farklı nüshalarla karşılaştırarak istinsah ettiklerini ve bu süreç aracılığıyla metnin güvenilirliğini temin etmeye yönelik bir denetim mekanizmasına dâhil olduklarını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra telif eserlerin verrâklar tarafından istinsah edilerek hükümdarlara ve devlet adamlarına sunulması, verrâkların yazma kültüründeki rollerinin yalnızca ticari faaliyetlerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda ilim üretimi ve kültürel aktarımın entelektüel boyutunda da etkin biçimde yer aldıklarını göstermektedir.

Verrâkların faaliyet gösterdiği, şehirlerin belirli noktalarında yoğunlaşan ve kendilerine özgü çarşılar içinde konumlanan dükkânların fizikî yapısına ilişkin kaynakların sınırlı olması nedeniyle ayrıntılı bilgiye ulaşılamamakla birlikte, bu mekânların kitap üretimi ve bilgi dolaşımı açısından taşıdığı işlevsel önem ve fonksiyonları vurgulanmaktadır. Erünsal, verrâk dükkânlarını yalnızca kitap satışının yapıldığı ticari alanlar olarak değil; aynı zamanda istinsah faaliyetlerinin yürütüldüğü, metinlerin tashih edildiği ve çeşitli ilim çevrelerinden kişilerin doğrudan temas kurabildiği üretim merkezleri olarak değerlendirir.

Yazar özellikle Bağdat, Kahire, Mekke, Endülüs, Şam, Buhara ve Semerkand gibi merkezlerdeki Sûku'l-Verrâkîn örneklerini ele alarak kitap piyasasının şehirlerarası çeşitliliğini ve canlılığını gözler önüne sermektedir. Bu şehirlerin her birinde verrâkların örgütlenme biçimleri, ilim çevreleriyle kurdukları ilişkiler ve ticari ekosistem içindeki konumları incelenerek İslâm dünyasında kitabın bireysel bir faaliyet değil, kolektif ve süreklilik arz eden bir üretim pratiği olduğu ortaya konmaktadır. Bu bağlamda yazarın aktardığı kitap fiyatları, gelir modelleri ve verrâk kazançları, kitabın ekonomik boyutunu anlamak açısından zengin bir veri sunar.

Kitabın önceki baskılarından farklı olarak bu baskıda kitap müzayedeleri, kitap piyasası ve verrâkların gayr-ı meşru faaliyetlerine de yer veren Erünsal, verrâkların faaliyet alanını yalnızca telif ve istinsah pratikleriyle sınırlı olmayan çok katmanlı bir yapı içerisinde yeniden ele almıştır. Öyle ki bu yeniden ele alış kitabın adına yansımış ve önceki baskılardan farklı olarak Verrâklar kitabına eklenmiştir.

Bölümde dikkati çeken husus verrâk dükkânlarının yanı sıra kitap müzayedelerinin de özellikle tereke kitaplarının dolaşıma girdiği önemli satış kanalları olarak öne çıkması ve bu müzayedelerde zaman zaman tellallık yapan verrâklar aracılığıyla kitapların nitelikleri, isnatları ve fiyatlarının kamuya ilan edilerek satışlar gerçekleştirildiğinin tespit edilmiş olmasıdır. Kaynakların aktardığı örnekler, müzayedelerin kimi zaman uygun fiyatlarla kitap teminine imkân sağladığını, kimi zaman ise nadirlik ve müellif hattı vurgusuyla fiyatların yükseltildiğini göstermektedir. Bu piyasa dinamikleri içerisinde bazı verrâkların meşru ticari faaliyetlerin yanı sıra güvenilirlik algısını manipüle etmeye yönelik uygulamalara da başvurduklarına dair eleştiriler yer almakla birlikte, Erünsal bu durumu verrâklık mesleğini bütünüyle gayr-ı meşru bir alan olarak sunmadan, piyasa talebi, ekonomik değer ve ilmî otorite arasındaki gerilimler çerçevesinde değerlendirmektedir.

Bölümde ayrıca müstensihler ve müstemlîlerin kimlerden oluştuğu, görev kapsamaları, sorumlulukları ele alınarak kitap üretiminin teknik boyutları açıklanır. Erünsal'ın bu aktörlere dair bir iz bulabilmek adına literatürü derinlemesine taraması ve yazma kaynaklardan aktardığı örnekler, bölümü diğer bölümlerde olduğu gibi somut ve yaşayan bir zemin halinde okuyucuya sunar.

SONUÇ

Sonuç olarak Erünsal'ın eseri kitabın maddi oluşumundan kurumsal yapısına ve üretim-dolaşım ağlarına uzanan geniş bir çerçeve sunarak İslâm dünyasındaki kitap kültürünü bütünlüklü bir biçimde görünür kılar. Yazma geleneğinin teknik, sosyal ve ekonomik temellerini birbirinden koparmadan ele alan çalışma hem tarihsel kütüphâne kurumları hem de kitabın çevresinde oluşan aktörler topluluğu üzerinden zengin bir kültür ekosistemini ortaya koyar. Bu yönüyle kitap, İslâm ilim geleneğinin maddi ve entelektüel mirasını anlamak isteyen araştırmacılar için güvenilir bir başvuru kaynağı ve alanın eksik kalan yönlerine ışık tutan önemli bir katkıdır.

KAYNAKÇA

Erünsal, İ. (2025). *İslâm Dünyasında Kitap, Kütüphâne ve Verrâklar*. Timaş Yayınları: İstanbul.